

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ ВАЛЬТЕРА СКОТТА В РЕЦЕПЦІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Серед плеяди літературних діячів, діяльність та життєвий шлях яких був джерелом творчого натхнення для П. Куліша, чільне місце належить англо-шотландському письменникові, засновникові жанру історичного роману Вальтеру Скотту. На початку ХІХ століття В. Скотт разом із Дж. Байроном заповнили уяву мільйонів сучасників. Саме завдяки їм англійська література посіла провідне місце в європейському письменстві того часу. Але якщо Байрон панував у світі поезії, то Скотт вважався першовідкривачем і новатором художньої прози. Його майстерність була вищим взірцем епічного роду в літературі нового часу. Глибокий історизм, закладений в основі творів прозаїка, став тим важливим елементом, що надавав романам, з одного боку, яскравості, жвавості, національної самобутності, з іншого, – широкомасштабності та багатоплановості. Історія розглядалася ним як постійна боротьба, рух, безперервна зміна епох, які в кінцевому результаті вели до прогресу й утвердження гуманізму. Сучасність у розумінні митця поставала сконденсованим вираженням епох і культур, що відійшли, проте залишили слід у традиціях та звичаях народу. Ключове завдання історичного романіста, на думку В. Скотта, полягало в якомога правдивішому зображенні подій, явищ, звичаїв народу, його духовного життя. Так зводилися підвалини культурно-історичного методу в літературі, суть якого, за висновком К. Клименко, впирається "передусім у проблему поєднання історичних фактів з вигадкою, правдивості з фантастикою, правдоподібності із захоплюючою незвичайністю" [7, с. 42]. Новий підхід забезпечив творам британця небачений успіх та визнання не лише на батьківщині, а й інших країнах Західної та Східної Європи, а також Америки, сприяючи появі численних послідовників і прихильників: А. Мандзоні, А. де Вінї, В. Гюго, молодого О. де Бальзака,

О. Пушкіна, Ф. Купера, М. Грабовського, М. Гоголя та багато інших. Впливу В. Скотта не міг уникнути жоден видатний письменник тієї епохи. Причому кожен із них ішов своїм індивідуальним шляхом.

До типологічного ряду “вальтер-скоттівців” належить і П. Куліш, що доводять дослідження Б. Неймана, В. Петрова, Є. Нахліка, Р. Багрій та ін., які акцентують на великій прихильності нашого майстра слова до творчості “шотландського чарівника” впродовж усього життя. У своїх листах, критичних статтях, щоденнику П. Куліш неодноразово висловлював щирі захоплення талановитим романістом. Познайомившись із доробком В. Скотта на початку 40-х років, ще молодий тоді письменник написав роман (кваліфікується і як повість) “Михайло Чарнышенко” (1843), в якому використав ряд мотивів і засобів, притаманних прозі шотландця. А вже через три роки були повністю готовими до друку український та російський варіанти “Чорної ради” – твору, що став вітчизняним аналогом історичного роману у дусі В. Скотта. В уривках російська версія подавалася в журналах “Современник” (1845. – Т. 37–38; 1846. – Т. 41) та “Москвитянин” (1846. – Ч. 1. – № 1), лише 1857 року роман вийшов у повному обсязі та у значно переробленому вигляді.

При порівнянні “Михайла Чарнышенка” з “Чорною радою” простежується еволюція розвитку творчого методу автора від абстрактно-романтичного змалювання дійсності до вироблення та утвердження елементів конкретно-історичного підходу в оцінці минулого. За спостереженням Є. Нахліка, у “Михайлі Чарнишенку” відсутній історичний сюжет, історія існує у “формі “місцевого колориту”, авторського коментаря, у свідомості, в історично зумовлених характерах” [14, с. 102]. До подібних висновків підходить канадська дослідниця Р. Багрій, акцентуючи, що перший історичний твір письменника “з цілковитим правом варто віднести до категорії готичних романтичних повістей”, оскільки у ньому, “незважаючи на твердження оповідача, нібито розповідь є правдивою, переважають готичні елементи. Історичних персонажів та дійсних подій немає...” [1, с. 187]. П. Куліш і сам усвідомлював, що роман не зовсім відповідав моделі В. Скотта. На той час йому бракувало письменницької зрілості й майстерності для втілення методу

шотландського романіста. З іншого боку, у визначений період великий вплив на Куліша щодо способу художнього вирішення історичної тематики мав М. Гоголь. Відомо, що автор "Вечорів на хуторі біля Диканьки" і "Тараса Бульби" спирався не на конкретні історичні події і факти, а в більшій мірі на те, як вони переносилися в народнопоетичну творчість і свідомість народу. Віддзеркаленню фольклору в історичному тлі сприяло те, що основним джерелом прози Гоголя була "Історія Русів", яка ґрунтувалася загалом на народних переказах. Такий підхід до аналізу минулого відрізнявся від вальтер-скоттівського, увійшовши в історію українського літературознавства як "фольклорний" або ще "гоголівський" [Див.: 14, с. 83-84].

Зауважимо, що й не в усіх творах В. Скотта в однаковій мірі проявилися принципи високого художнього історизму. Ранні романи, зокрема "Веверлі" (Waverly, or Tis Sixty Years Since, 1814), "Пуритани" (Old Mortality, 1816), "Единбурзька темниця" (The Heart of Midlothian, 1818), "Роб Рой" (Rob Roy, 1818) та ін. характеризують своєрідність створеної шотландським письменником форми історичного роману більш повно. А твори другої половини діяльності митця зазнали певної еволюції в бік зменшення сюжетотворної ролі історичного конфлікту.

Доцільно з'ясувати, які з романів Скотта служили для Куліша взірцем при створенні "Михайла Чарнышенка". Зважаючи на подібність назв, можна припустити, що роман написаний під впливом "Веверлі" ("Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад" і "Веверлі, або Шістдесят років назад"). Проте, за свідченням М. Чалого, Куліш у даному випадку наслідував роман "Карл Сміливий" (1829), первісна назва якого "Anne of Geierstein" [19, с. 297]. Відомо, що твір "Анна Гейерштейн" - один з останніх для Скотта. У свій час він завоював велику популярність в Англії, проте автор визнавав його художні недоліки: відсутність таких важливих рис методу, як об'єктивність, історичний контекст, історична детермінованість подій. Роман збагачений готичними елементами – підземеллями, романтичними таємницями, демонами, загадковими зникненнями та ін. Як зауважив сучасний дослідник, у "Анні Гейерштейн" простежується "тенденція до посилення авантюрного за

рахунок історичного", що ми й спостерігаємо у П. Куліша [2, с. 77]. Про безпосередній вплив цього твору на "Михайла Чарнышенка" не доводиться стверджувати, адже на час його написання український письменник знав й інші шедеври Скотта. Але, знаходячись у полоні проблематики, що її визначили на той час традиції німецької романтичної школи, а також фольклорний історизм Гоголя, Куліш сприймав у шотландського митця прийоми і засоби, співзвучні з головними тенденціями розвитку тогочасної української літератури, близькі його світогляду та ідейно-художнім переконанням визначеного періоду.

Створюючи роман "Михайло Чарнышенко", окрім "Історії Русів", що була тоді основним джерелом пізнання минувшини для більшості українських та російських письменників початку ХІХ століття, П. Куліш послуговувався й іншими науковими джерелами. З авторських приміток до твору дізнаємось про його обізнаність з такими історичними працями, як "История Малой России" Д. Бантиш-Каменського, "История новой Сечи, или последнего Коша Запорожского" (Одеса, 1841) українського й російського історика, економіста Аполлона Скальковського (1808-1898); "Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken" (1876) австрійського історика Йоганна Христіана Енгеля (1770-1814), що була однією з перших ґрунтовних наукових студій з історії України; "Путевые заметки Вадима Пассека" (Москва, 1834) – етнографічна праця історика-етнографа В. Пассека (1807-1842) та ін. У Куліша також є посилання на листи, акти, розповіді очевидців, стародавні хроніки та ін. Прояви властивого Скотту історичного методу проглядались у повісті передусім у підході до художньо-естетичного осмислення дійсності. Це правдива передача тогочасного українського життя, достовірне відтворення історично-побутової й ідеологічної обстановки України ХVІІ століття. Твір насичений детальними описами тодішнього побуту, відчувається антикварне зацікавлення автора традиціями й звичаями, які поступово зникали безповоротно. Підкреслюючи названу особливість повісті, О. Маковей зауважив, що у ній письменник виступив "в одній особі будучий історик і повістяр". Хоча він і оповитий ще "романтичною мракою, але замітне у нього старання служити правді..." [13, кн. VI, с. 25].

Починаючи з 1943 року, П. Куліш все частіше висловлював критичні зауваження щодо способу відтворення історичної правди у творах Гоголя, підходив із недовірою до "Історії Русів", вважав недостовірними висвітлені там події. У 30-40-х роках традиційні погляди, сформовані під впливом "Історії Русів", усталені оцінки настільки врізалися в пам'ять, що ніхто не піддавав їх сумніву. Куліш був одним з перших, хто звернув увагу на суб'єктивізм праці. Він наголошував на необхідності досконалого вивчення історичних хронік, літописів, актів, козацьких універсалів, спогадів, сам мав намір видати всі малоросійські літописи з повними коментарями, історію малоросійських прізвищ, що повинно було стати підґрунтям написання історії України. Розумів, що потреба у перегляді звичних точок зору може виникнути лише у зв'язку з публікацією нових історичних джерел. Куліш відзначав і позитивне значення "Історії Русів", адже вона привернула увагу українських письменників, істориків та етнографів до інших літописів, а це вело до порівнянь і викривало всю суб'єктивність, неправдоподібність висвітлених у творі подій, а "відкриті суперечності породжували потребу пізнати істину" [10, т. 2, с. 465].

З метою якомога глибшого "пізнання істини" П. Куліш активно займається дослідженням пам'яток українського письменства та історіографії; 1843 року як співробітник Археографічної комісії їде у відрядження по Київській губернії з дорученням оглянути архіви, історичні місця, монастирі тощо. У результаті вивчення народних звичаїв, традицій, побуту Куліш розглядає етнографічну точність як головну умову досконалості твору, відзначаючи її брак у повістях М. Гоголя, що, на його думку, є недопустимим. Водночас письменник підкреслює значення творів свого співвітчизника на українську тематику, адже саме вони дали новий, сильний імпульс до пояснення Малоросії, а також показали українському народові, що у нього є і було прекрасного. З іншого боку, Гоголь відкрив для росіян своєрідний і поетичний народ, відомий йому до того часу у літературі лише з карикатур [10, т. 2, с. 463].

Тож до роману "Чорна рада" письменник підійшов після довгих студій, історичних досліджень. Він прагнув написати твір, який відповідав би історичній і художній правді, вирізнявся масштабністю реальних фактів. Зі слів Д. Чижевського, Куліш ставив перед собою завдання, "замість ідилічної, невиразної постаті України дати, може, не такий мальовничо-солодкий, принадний, але живіший, повнокровніший образ" [13, с. 420]. Основним критерієм справжнього історизму для письменника стає науковість і об'єктивність. У листі до М. Погодіна від 2. 03. 1843 року він просить вислати ряд видань, серед яких "Опис України" Г. Л. де Боплана, "История Малой России" Дмитра Бантиш-Каменського, "История Малороссии" Миколи Маркевича, повне зібрання руських літописів та іншу літературу. У наступному листі від 15. 10. 1843 року до цього ж адресата письменник відзначає, що не може приступити до написання давно виношеного роману, оскільки відсутні необхідні матеріали, а "хотілось би глибше вивчити історичну епоху" [12, с. 10-11].

Його дослідження проходили у двох напрямках. З одного боку, він працював над вивченням фольклору та етнографії рідного краю, з іншого, – усе більшу увагу приділяв науковим історичним джерелам. Ці два аспекти: етнографія та історія – становили необхідну основу, без якої, на думку письменника, неможливо підходити до написання історичного роману. Завдяки глибоким етнографічним студіям, митець зумів простежити й поглибити сутнісні риси національного характеру українця. Літописи, хроніки та інші джерела сприяли достовірному висвітленню історичної обстановки, об'єктивному змалюванню осіб, вплетених у сюжет. Куліш був твердо переконаний, що видавати художні твори без підтримки критики, етнографії та історії не можна. "Це наш харч, – писав у листі до В. Тарновського від 24. 12. 1856 року, це наші запаси, це наша зброя, це наші гармати" [16, т. 64, с. 362]. І саме історичні документи та літописи, зокрема Самовидця та Г. Грабянки, послужили тим фактичним матеріалом, на основі якого П. Куліш, вслід за В. Скоттом, відтворював справжні події та особи. У "Михайлі Чарнышенку" ця

важлива риса жанру історичного роману вальтер-скоттівського типу була відсутня.

Велике значення у Кулішевому розумінні жанру історичного роману належить польському письменнику та критику Міхалу Грабовському. Саме він примусив Куліша зважити на особливості творів Скотта, котрі відповідали історичній правді, слугували еталоном високої вченості. У праці “Около полу столетия назад” Куліш відзначав, що знайомство з М. Грабовським, від нього вже зі Свідзінським, Рудіковським, допомогло йому “у документальному вивченні нашого малоросійського минулого, без чого я ніколи б не зрікся від наших літописних вигадок” [9, арк. 15]. Уваги заслуговує лист Грабовського до Куліша від 17. 11. 1843 року, в якому поляк ділився своїми враженнями від творів Гоголя, порушуючи при цьому важливі проблеми історичної романістики в цілому. Вважаючи висловлені Грабовським міркування достатньо вартісними, Куліш пізніше опублікував листа в журналі “Современник” (Т. 41. – С. 49-61). У цьому ж номері був вміщений уривок російського варіанту роману “Чорна рада” під назвою “Киевские богомольцы в XVII столетии”.

У листі Грабовський на прикладі творчості Гоголя доводив, яким справді має бути історичний роман і яких вимог повинен дотримуватись його творець. Для історичного оповідача, на думку вченого, недостатньо одного бажання неупередженості, необхідно досконало вивчити справу, без чого будь-які судження митця, заперечення чи виправдання виглядатимуть нікчемними. Дійсність і поезія, вважає Грабовський, в історичному романі становлять одне ціле лише у випадку, коли автор так вникне в історичний факт, що він заграє перед читачем поетичними барвами [15, с. 55]. Висловлені думки польського прозаїка, безумовно, не могли залишитися поза увагою Куліша, котрий мріяв створити справжній історичний роман. Зауважимо, що лист Грабовського датований 1843 роком, коли український письменник лише виношував у помислах “Чорну раду”.

Підходячи до написання твору, Куліш, з одного боку, мав досить виразні уявлення щодо поетики історичного роману, з іншого, – володів

необхідними джерелами для об'єктивного створення історичного тла відповідної епохи. У "Михайлі Чарнышенку" він, за словами О. Маковея, "ще молодик-ідеаліст, що не жалує рожевих красок і сповідається щохвилини із своїх думок і почувань; у Чорній раді він уже учений... ми його не бачимо, читаємо тільки його хроніку та з фактів самі собі висновуємо авторові погляди на описуваний час" [13, кн. V, с. 79]. І справді, важко визначити, на чиєму боці симпатії митця, чиїми устами виражає він своє бачення подій і явищ. Адже кожен персонаж є носієм певної ідеї. Дослідники по-різному підходили до позиції автора в творі. Більшість літературознавців (О. Гермайзе, Є. Кирилук, Н. Крутікова, Л. Окиншевич, Є. Нахлік) схилиються до висновку, що Куліш на боці козацької старшини в особах полковника Шрама і гетьмана Сомка, які є носіями ідеї державності. На думку В. Петрова, одного з найоб'єктивніших дослідників творчості Куліша, письменник не переходить на жоден бік і виступає у творі арбітром, "що стоїть понад умовністю й обмеженістю класових поглядів" [17, с. 394]. Р. Багрій визнає такі міркування слушними. Вона погоджується, що в романі не ідеалізовано ні однієї сторони, оскільки ідеологічно твір побудований на протиставленні різних тверджень і думок, які в ході роману взаємоспростовуються. Усе ж, як гадає канадська дослідниця, "терези ледь переважають на користь заможних козаків" [1, с. 210].

Ця перевага хоч і помітна, та вона не визначальна у творі. Куліш не є прибічником якоїсь певної позиції. У всякому разі, він до цього не прагнув. Наслідуючи концепцію історичного розвитку В. Скотта, згідно з якою, за словами Б. Реїзова, історія – це школа "суспільної і національної справедливості", а роман як художнє вираження історії "повинен сприяти повнішому взаєморозумінню людей і народів", Куліш не допускає різких оцінок чи поділу персонажів на позитивних і негативних, героїв і злодіїв [18, с. 43]. Для нього авторська об'єктивність і неупередженість є однією з основних умов історичного роману. Ідеологія Куліша у творі – це романтична надідеологія поета, що вивищується над світом земних пристрастей, над чварами та колотнечами, вбачаючи суть людського існування у служінні добру та істині. Виразником такої авторської позиції у творі можна вважати Божого

чоловіка, який у своїй сліпоті "бачить таке, чого видющий зроду не побачить" [11, т. 1, с. 44]. Через лаконічні, але переконливі й багатозначні вислови народного співця ("Усякому єсть своя кара і награда од Бога", "Слави треба мирові, а не тому, хто славен..., славному слава у Бога" [11, т. 1, с. 173].) автор прагне врівноважити протилежні сторони, закликає до злагоди, взаєморозуміння й соціального примирення, звертає погляди земляків до вічних ідеалів, вищого розуму.

В одному з листів до Г. Галагана від 9.02.1857 року, торкаючись проблем нерозривного внутрішнього зв'язку народу й поета, Куліш писав, що лише завдяки високій духовності українського народу, яка завжди була джерелом натхнення для справжнього народного поета, наша література поступово прокидалася зі сну і почали з'являтися високохудожні твори. І саме дух українського народу, "дух людськості, дух богочоловічності виявив уже себе поважними і праведними художественними лицями, як от батько й мати Марусині у Квітки, як от Катеринин батько й мати у Шевченка, як от Кирило Тур і Божий чоловік у мене" [3, с. 95-96]. Таким чином, образи Божого чоловіка і Кирила Тура Куліш вважав такими, що найкраще відповідають духові українського народу, його способу життя й мислення, а отже, й світовідчужанню автора, який сам вийшов з цього народу і як поет живився його життєдайною силою. Тому безпідставним є категоричне твердження Р. Багрій, ніби автор у романі "заперечує січовий спосіб життя, а разом з ним і Кирила Тура, його вособлення" [1, с. 237]. Дослідниця мотивує свою думку тим, що письменник задля змалювання портретів вдавався до порівнянь козаків із хижими звірами і навіть давав їм імена тварин: Тур, Пугач, чим створював у "читача образ запоріжця як жорстокого дикуна" [1, с. 210]. Але ж відомо, що козаки відзначалися веселою вдачею і мали звичку насміхатися над собою, то й придумували каверзні прізвиська один одному з будь-якого приводу. Про це Куліш, зокрема, згадує в одній із приміток до "Михайла Чарнышенка": "Хто від необережності спалить курінь чи зимовник, того називають Палієм; хто готує їжу чи розпалює вогнище переважно над водою, тому дають ім'я Паливода. Хто ходить зігнувшись від природи чи звички, той Горбач, а якщо хто дуже худий,

блідий і високий, той Гнида і т.д.” [8, ч. II, с. 165-166]. Тож, як бачимо, надані запорожцям імена в Куліша відповідають об’єктивній історичній правді і не є свідченням упередженого ставлення письменника до цієї касты.

Співіснування в романі протилежних ідей, поглядів говорить про авторську об’єктивність, наявність правдоподібного підходу до різних політичних сил. Прагнучи до обширного й реального відтворення доби, П. Куліш, зі слів Д. Чижевського, “малює, а не витлумачує і освітлює” [20, с. 420]. Такий підхід цілком відповідав принципам В. Скотта. Зіставлення різних кутів зору на навколишній світ, основні проблеми буття і найбуденніші речі проходить через усі його романи. Письменник показує, що епоха складається з різних думок і партій, отож якомога повнішою сумою всіх її поглядів і суперечностей можна показати рівнодіючу силу, яка веде її в майбутнє. За допомогою протиставлення чорної ради, яка є втіленням віджилого, родинному щастю на хуторі, Куліш утверджував ідею історичного поступу. Адже, як він зауважував у збірнику “Записки о Южной Руси”, будь-який переворот – це рух, що веде до утворення нових форм, а в кінцевому результаті – вищого духовного розвитку. Тому ніколи не треба стримувати закономірний перехід від старого до нового [6, с. 183]. Історичний процес, шляхи суспільного розвитку націй непередбачені, але історія ще ніколи не відступала від законів спадкоємності між старим і новим часом.

Роман П. Куліша, як і майже всі твори В. Скотта, має оптимістичну кінцівку. Проте загальне враження від “Чорної ради” залишається все ж трагічне. Хоча письменник вірив у духовне розкриття українського народу в майбутньому, та реально оцінюючи обстановку, розумів, що цей час настане не так скоро. Очевидно, у цьому й проявилася авторська об’єктивність Куліша, його установка слідувати історичній правді.

У 70-90-і роки П. Куліш створив низку праць з історії України, де, звільняючись від легендарної традиції, прагнув до критичного й об’єктивного розкриття минулого “у тісному зв’язку із сучасними культурними і суспільними відносинами, із способом життя народу” [5, с. 34]. Найбільш ґрунтовним вважається тритомне незавершене дослідження “История

воссоєдинення Руси” (1874-1877), присвячене історії козацтва до 1620 року. Дещо суб’єктивні, подекуди різкі судження автора про минуле України викликали негативну реакцію тогочасної української громадськості до витвору. Та за недоліками довгий час недобачались і позитивні сторони, хоча, за словами М. Грушевського, у багатьох підходах “це була дуже цінна праця; своїм критицизмом і широким трактуванням козацтва на фоні польсько-українських стосунків вона далеко залишила за собою все зроблене до того часу з історії раннього козацтва...” [4, с. 35].

Діяльність П. Куліша як історика – справа майбутніх досліджень, оскільки й досі в українській історіографії, на жаль, немає ґрунтовних студій з цієї проблеми. Для нас важливо, що саме запроваджений шотландським письменником на початку ХІХ століття критичний підхід до історії, об’єктивне висвітлення подій минулого, утвердження ідеї поступального руху історії були тими важливими елементами, котрі наклали своєрідний відбиток на всю подальшу діяльність Куліша як письменника, етнографа, критика, історика. Адже метод В. Скотта вимагав відображення людини й суспільства загалом, тому виходив за межі власне історичного роману.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баґрій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну (“Тарас Бульба” М. Гоголя і “Чорна рада” П. Куліша в світлі історичної романістики В. Скотта) / Романа Баґрій. – К.: Ред. журн. “Всесвіт”, 1993. – 296 с.
2. Бельский А. А. Английский роман 1820-х годов / А. А. Бельский. – Пермь: Мин. высш. и средн. образов. РСФСР, 1975. – 204 с.
3. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк–Торонто: Укр. Вільна АН у США, 1894. – 326 с.
4. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. і вияви в них основних питань українознавства (Історіографія 1870-1880 років) / М. Грушевський // Український історик. – 1990. – № 1-4. – С. 28–44.
5. Грушевський О. Історичні студії П. О. Куліша / О. Грушевський // ЛНВ. – 1919. – Т. 25. – Річн. ХІ. – С. 77–85.

6. Записки о Южной Руси: В 2-х т./ Сост. и изд. П. Кулиша. – Репринт. изд. – К.: Днепро, 1994. – 719 с.
7. Клименко Е. И. Традиция и новаторство в английской литературе / Е. И. Клименко. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. – 192 с.
8. Кулиш П. А. Михайло Чарнышенко или Малороссія восемьдесят лет назад / П. А. Кулиш. – К.: В унив-й типографии, 1843. – Ч. I – 206 с.; Ч. II – 190 с.; Ч. III – 215 с.
9. Куліш П. О. Около полу столетия тому назад. Литературные воспоминания. Чернетка та копія / П. О. Куліш // НБУ. – Ф. 1. – № 28559. – Арк. 1–15.
10. Куліш П. О. Твори: У 2-х т. / О. П. Куліш. – К.: Дніпро, 1989.
11. Куліш П. О. Твори: У 2-х т. / О. П. Куліш. – К.: Наукова думка, 1994.
12. Листи П. Куліша до М. Погодіна. 1842–1851 // П. О. Куліш: Матеріали і розвідки. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 6–26
13. Маковой Осип. Панько Олелькович Куліш, огляд його діяльності / Осип Маковой // ЛНВ. – 1900. – Т. X. – Кн. IV. – С. 1–28; Кн. V. – С. 77–107; Кн. VI. – С. 169–188.
14. Нахлік Є. К. Українська романтична проза 20-60-х років XIX с. / Є. К. Нахлік. – К.: Наукова думка, 1988. – 317 с.
15. Письмо Грабовского о сочинениях Гоголя // Современник. – 1846. – Т. 41. – Кн. 1. – С. 49–61.
16. Письма Кулиша к В. В. Тарновскому // Киевская старина. – 1898. – Т. 61. – Кн. 4. – С. 107–131; Т. 64. – Кн. 12. – С. 353–356.
17. Петров В. Вальтер-скоттівська повість з української минувшини / В. Петров // Куліш П. О. Михайло Чарнишенко. – К.: Сяйво, 1928. – С. 5–35.
18. Реизов Б. Вальтер Скотт / Б. Реизов // Скотт В. Собр. соч.: В 20 т. – М.–Л.: Гослитиздат, 1960. – Т. 1. – С. 5–44.
19. Чалый М. Юные годы П. А. Кулиша / М. Чалый // Киевская старина. – 1897. – Т. 57. – Кн. 5. – С. 290–299.

20. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) Д. І. Чижевський. – Тернопіль: МПП “Презент”, за участю ТОВ “Феміна”, 1994. – 480 с.

Анотація